

Маслюк А. М., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ПСИХІКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ГЕОГРАФІЧНИЙ ЧИННИК

У статті розглядається проблема формування психіки українського народу у працях О. Кульчицького. Зокрема, наголос робиться на геопсихічному або географічному чиннику формування психіки українського народу.

Ключові слова: геопсихічний (географічний) чинник, переживання, психіка.

В статті розглядається проблема формування психіки українського народу в роботах А. Кульчицького. В частині, упор робиться на геопсихічному или географічному факторі формування психіки українського народу.

Ключевые слова: геопсихический (географический) фактор, переживания, психика.

Постановка проблеми. Формування психіки особистості є однією з найскладніших теоретико-методологічних проблем сучасної психології. Недарма більшість вчених намагається уникнути цього проблемного поля психологічної науки. Зрозуміти власну психіку, як окремої особистості, а тим більше психіку цілого народу, то надважка задача, як для одного дослідника, так і для наукового колективу. Проте людина, як вінець природи, прагне до вивчення становлення і розвитку психіки людини: Г. О. Балл, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн та ін.; психіки українського народу: О. Т. Губко, О. Кульчицький, М.-Л. А. Чапа, В. Янів та ін.

У своїх працях, О. Кульчицький виокремлює географічний аспект, як один із чинників, що впливає на психологію українців. Таким чином, розуміння відображення специфіки взаємодії української психіки з природними умовами співіснування дозволить розкрити проблему формування психіки українського народу, так і окремої особистості, зокрема.

Мета статті – з'ясувати особливості поглядів О. Кульчицького, щодо впливу географічного чинника на формування психіки українського народу.

Викладення основного матеріалу. Цікавий погляд щодо існування і розвитку психіки знаходимо у С. Д. Максименка: «Ми можемо говорити зараз про те, що «психіка взагалі» є схематичною абстракцією і вивчатися як реальний предмет дослідження може лише як цілісна система...» [9, с. 3]. І далі продовжує: «Жива істота, яка починається в материнському лоні, є відпочатково «плоть від плоті» твором двох

людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох, біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, в тому числі, і те, що називається «вростанням в культуру» [там само].

Отже, психіка, за Сергієм Дмитровичем, є цілісною системою, яка, очевидно, поєднує біологічне та соціальне, і забезпечує «вростання в культуру».

Інший підхід стосовно формування психіки знаходимо у роботах психологів української діаспори минулого століття, зокрема О. Кульчицький зазначає про своє розуміння української психіки: «... «ідеальний», тобто тільки в «ідеї», в «мислі» існуючий тип «структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі і серця, до якого то типу в меншій або більшій мірі наближається більшість дійсних психік українців» [8, с. 13].

Проаналізувавши значний обсяг джерел, вчений виділяє основні чинники, що формували національні психіки, отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник.

Метою нашої наукової розвідки є з'ясування особливостей впливу географічного чинника на формування психіки українського народу. Наприклад, дія середовища відображається не тільки на

психіці людини, а й у назвах залежно від способу їхнього життя. Так, у «Історії Русів» Східних Слов'ян називали Скіфами або Скиттами, оскільки вони часто переселялися з місця на місце; Південних – Сарматами, за гострі ящурні очі; Русами – за волоссям; Північних приморськими Варягами – за хижацтво і засідки. Печенігами – за те, що живилися печеною їжею; Полянами і Половцями – за те, що жили на полях або в степах безлісних; Древлянами – мешканців полісних [4].

М. Костомаров у праці «Две русские народности» (1861 р.) аналізує головним чином минуле народів, називає принципові відмінності між українцями й росіянами: росіянин мало любить природу, «має якусь ненависть до рослин»; українець любить природу, тому й «українська поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радощів і горя людської душі» [6].

Російський філософ Г. Гачев зазначає про те, що людина ніби насичує собою оточуючу природу, своїми цілями освоює її і одночасно насичує себе, своє життя, побут, все своє тіло і, опосередковано, душу і думки – нею [1].

О. Кульчицький розглядає психіку людини як структуру, що складається з трьох шарів: соматопсихічний (відчуття), тимопсихічний (почуття) та пойопсихічний (мислення та воля).

Олександр Юліанович вказує на те, що на найнижчий шар психічної структури *соматопсихічний* (відчуття) впливає сонце. Більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість настрою. Наприклад, гарячий і вогкий клімат ослаблює життєву енергію, гарячий і вітряний клімат подразнює нервову систему тощо.

На інший підхід, щодо дії сонця на сучасну людину, вказує Т. П. Висковата: «До природних факторів навколишнього середовища можна віднести, наприклад, підвищену активність сонця, що завжди викликала відхилення в стані здоров'я

людини. Однак у сучасному світі це явище природи найбільш негативне у своїх проявах: працівники сфери охорони здоров'я відзначають значний ріст саме в цей період числа інфарктів в осіб з порушеннями серцево-судинної системи, підвищення збудливості в психічно хворих і схильних до цих захворювань людей» [9, с. 256–257]. На нашу думку, такий підхід стосовно впливу сонця на людину по-перше, стосується людей хворих або схильних до хвороб, а по-друге, людей сучасних, тобто така дія сонця в тривалому впливі недостатньо вивчена. На цій підставі, не відкидаючи цікавої думки Т. П. Висковатої, ми розділяємо погляди щодо дії сонця на людину О. Кульчицького.

На середній шар психічної структури – *тимопсихічний* (почуття) впливає сприймання краєвиду, тобто сприймання всіх форм географічного рельєфу. Прикладом перенесення, проекції в форми рельєфу життєвих, психічних, формуючих сил і тенденцій є такі мовні звороти «гора піднімається, струмок в'ється, долина розлягається» [7].

Переживання психічних станів і тенденцій «вчужання», тобто внутрішнього сприйняття, в об'єкти не може залишитися без сліду і не впливати на психіку людини. Внаслідок сублімальності (підсвідомого характеру), а з іншої сторони – постійності цих геопсихічних процесів, беззаперечним є факт перебудови психіки.

На найвищий шар психічної структури – *пойопсихічний* (мислення та воля) впливає якісна й кількісна своєрідність географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприймання, отже, на її ставлення до світу. Наприклад, країни з гарним пейзажем, як Греція або Італія, дали багато індивідуальностей з естетичною настановою, а містичну настанову так часто знаходимо в Тибеті «даху світу» – тибетське плато є найбільшим високогірним плато на Землі (5000 метрів над рівнем моря). Ми зробили спробу узагальнення концепції О. Кульчицького (див. табл. 1).

Таблиця 1

Вплив географічного чинника на структуру психіки людини (за О. Кульчицьким)

Рівень	Назва шару психіки	Здійснює вплив
найвищий	пойопсихічний (мислення та воля)	якісна й кількісна своєрідність географічного середовища
середній	тимопсихічний (почуття)	сприймання краєвиду
нижчий	соматопсихічний (відчуття)	сонце

І далі О. Кульчицький аналізує географічний чинник за смугами серед яких виділяє:

1. Північну низовину, яка покрита густими лісами, в основному сосновими, з долинами річок, болотами, озерами, з слабким розчленуванням рельєфу й малими різницями висот (40 м на 1000 кв. км);

2. Лісостепову височину Поділля, Опілля, Росточчя, Холмсько-Волинська, Покутсько-Басарабська, Придніпровська (40–80 м на 1000 кв. км);

3. Степову низовину Припонтійську та Придніпровську.

Отже, на найнижчий шар психічної структури соматопсихічний (відчуття) сонце північної низовини впливає менше через наявність лісової смуги, більшу хмарність і кількість опадів, що у підсумку зменшує життєрадісність людини.

На тимопсихічний (почуття) шар впливає поєднання лісу із трясовиною, що концентрується у «вчуванні» людини до краєвидного мотиву як «загрозливої обмеженості». Темна зелень лісу та його шум викликає настрій, якщо не суму, то принаймні поваги. Статична форма лісу своєю гушавиною й таємничою похмурістю прогалін, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрілості, стриманого вичікування, терпеливості. Інколи загрозлива таємничість лісу може викликати «панічні» (Пан – божок лісу) почуття. На думку автора, гушавина лісу сприймається людиною як змагання за життєвий простір, як постійна жорстока боротьба за існування без виразного завершення в остаточній перемозі, із схильністю до лінії «пристосування» (особливо виразного в формі таких дерев, як сосна, береза, верба).

Від найвищого шару психічної структури – поїопсихічного (мислення та воля) північне лісове середовище вимагає від людини активної світосприймальної настанови. Для категорії причинності воно дає багато прикладів, що підкреслюють повільність, але й протяжність каузальної дії. Для категорії якості й індивідуальності, наскільки остання знаходить свій відповідник у різноманітності рослинних організмів, достатньо належного досвідного матеріалу. З іншого боку, не розчленованість вкритого лісом низинного середовища не

сприяє наголошенню категорії цілісності. Властиві лісові, як театрові боротьби, форми співіснування надають світоглядові мешканця низової лісової смуги, зокрема, поліщука, як «лісової людини», песимістично-позитивного забарвлення в сенсі врахування виразної мови фактів.

Стосовно географічного впливу лісостепу, то О. Кульчицький у своїй концепції українського персоналізму вказує на те, що завдяки впливу значної сили сонячного світла на соматопсихічний рівень психіки відбувається приплив життєвої енергії, самопочуття й життєвий настрій людини спрямовується в напрямі життєрадісності й оптимізму. Досить велика амплітуда найвищих і найнижчих температур не досягає таких ступенів, що можуть періодично порушувати систему людської психічної енергетики. Характеристичний аспект краєвиду цієї смуги, що найкраще й найповніше може викликати процеси внутрішнього сприйняття і ними найповніше пройнятий, – це аспект «хвилястості» та «м'якості» (м'які плоскі хвилі чорнозему, які розділені в'юнкими ріками), податливої на ерозійні дії сонця, вітру й води. Це спонукає людину до стану обачності, обережності, компромісу, тобто відсутня пряма дія. З іншої сторони, хвиляста лінія інколи відповідає станам безтурботності, ігрової, естетичної чи споглядальної настанови, як і м'якої поступливості й погодження на противагу чужому опору й чужих впливів, аж до самозречення, толерантності та схильності піддаватися.

Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти – це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станам відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Спостереження людиною м'яких форм рельєфу (м'якість та лагідність) як вираження формотворчих сил, що діють на землю, але і в постійність діяння сил води, вітру, сонця, тобто ерозії.

На поїопсихічний рівень психіки людини впливає лісостеп, як поле вияву в основному сприятливих людині сил, про те він не викликає суцільністю своїх даностей активної настанови в світовідчуванні. Хвиляста м'якість не відповідає також настанові раціональній і естетичній. Автор наголошує на м'якості лісостепу, який

викликає інтуїтивну настанову (переживання щасливого почуття безмежності, відданості).

Категорії причинності і сили базуються на досвіді й розумінні повільних і постійних дій, що не виявляють тенденцій до перестрибування. Категорія якості – це поглиблення розуміння індивідуального людини. Інші категорії кількості і «величини» (наприклад, аспект лісостепового простору, який є вільним, але не безмежним, що дає людині пристосовані субстратні змісти, посередні між обмеженістю лісового і необмеженістю степового краєвиду). Категорія цілості часто досить виразна. Таким чином, світосприймання, що виникає з цих передумов – це гармонія людини та землі.

Остання географічна смуга – степова низовина, на думку автора, на тимопсихічний рівень психіки людини діє безмежжям степової рівнини, що кристалізується навколо краєвидного аспекту «безкрайньої далечини».

В таких умовах можливі два спрямування людини: до почуття любові, що шукає свого об'єкта, «безпредметної туги» та до байдужості, а інколи до повної «апатії», включно до розпачу – це «рух в нікуди», заперечує сам себе і саму потребу руху. Внутрішнє сприйняття процесів природи, властиві степовому середовищу, наскільки вони нерідко відзначаються частими коливаннями й зламним характером переходів, схиляє до непостійності й контрасту чуттєвого життя. Цікаво автор характеризує такі прояви степової природи, як степові буревії, або «чорні бурі», які пов'язує з «руховою постаттю» актів нищення, властивих почуттям ворожнечі, гніву і люті.

І далі Олександр Юліанович приходить до висновку, що світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує стан душі, як сп'янілість, розмріяність, любов. Однак можлива інколи і нігілістична настанова, тобто «радикальне заперечення всякої цінності й бажаності». Стосовно впливу гірського краєвиду та моря на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників.

Про те існує ряд досліджень, які або доповнюють погляди Олександра Юліановича, або спростовують вплив того чи

іншого географічного чинника. Так, І. Рибчин, у своїх працях, послідовно аналізує вплив основних зон України (степового, лісостепового та гористого ландшафту) на особливості емоційної сфери та особливості емоційної сфери та мотиваційних установок корінного населення України, тобто автор доповнює погляди О. Кульчицького [10].

В унісон з Олександром Юліановичем здійснює свою наукову розвідку щодо геопсихічних чинників і О. Киричук виділяючи «психіку верховинця», «людини лісу», «сина степу» та ін.» [5].

Що стосується психології «сина степу», то як зазначає М.-Л. А. Чєпа у праці «Психологема степу» в українському національному дискурсі», то роль географічного чинника у формуванні української нації розглядається крізь призму двох основних антропологічних чинників: осілості та переміщення. «Якщо перша трактується загалом позитивно, то в другій, під тиском двох століть російської історіографії, переважають семантичні категорії з яскраво негативним забарвленням» [3, с. 366]. Наприклад, був сформований образ «степу-ворога» витісняючи із свідомості народу образ «степу-батьківщини» і це також впливало на формування психіки.

О. Кульчицький стверджує про те, що гірський краєвид на психіку української людини вплинув несуттєво. Ми не поділяємо цієї думки, адже на наш погляд, середовище перебування людини впливає на її поведінку, а довготривала дія формує психіку. Адже степ на психіку вплинув, а чому ж тоді не вплинули гірські краєвиди?

О. Хрущ досліджуючи особливості психологічного складу різних груп Прикарпаття, відзначила про їхню нетерпимість щодо будь-яких форм насилля. Автор виділяє такі риси характеру гірських жителів, як сміливість, волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість [11]. Сприяли виробленню таких рис в поколіннях саме природні умови. Адже боротьба з силами природи, специфічна система виховання, народні звичаї сформували почуття незалежності людської гідності.

Що стосується впливу чорнозему на формування психіки українців, то О. Кульчицький, повторимося, вказує на те, що ґрунти українські давали значну віддачу, а це

не сприяло додатковій активності людини. Протилежна думка у М. Гримич. Вона зазначає про те, що врожай сприймався в народі як величина, що залежить, в основному, від метеорологічних чинників, які, у свою чергу, на думку селян, залежали від волі Всевишнього, а також могли змінюватися від бажання й волі їх самих. Інакше кажучи, особливість українських ґрунтів сприяла розвитку магічного мислення у корінного населення України, переважанню його над радикальним мисленням [2].

Наприклад, в українських піснях часто зустрічається мотив приворожування. Отже, переважання магічного мислення позначилося на психології народу, внаслідок чого розвинулися такі якості як обережність, передбачливість, зволікання з прийняттям рішень і реалізацією задуманого, позаяк українці зважали на можливі магічні впливи, хотіли їх урахувати й, по можливості, відвернути. Безумовно, магічне мислення присутнє у житті і побуті українців, але воно значно нівелюється християнством українців, тому відіграє незначну роль.

Явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних «посередників», якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок – символ молодості, явір – символ краси і кохання та ін. Таким чином, природа впливає на формування психіки українців, що виражається у господарському індивідуалізмі, загостреному почутті власності, інтроверсії, працьовитості, доброзичливості, чуйності, м'якості, сентиментальності.

Щоб доповнити цілісне бачення геопсихічного впливу на людину, на нашу думку, слід з'ясувати деякі особливості впливу природи на сучасну людину. Переважну більшість населення України складають міські жителі і ця тенденція поступово продовжується. Що бачить людина зі свого вікна багатоповерхівки? Такі ж будинки навколо. Враховуючи той факт, що при СРСР забудова була одно типовою, тобто безликою сірою масою, то і вплив такого «краєвиду» сприятиме, на наш погляд, негативному сприйняттю. Адже потяг до

краси насичує усе життя українця і в житлі, і в любові до природи... Нажаль українцям тепер нечасто випадає нагода милуватися безкраїми степами та квітучими садами. Здебільшого їм доводиться споглядати одноманітну та незграбну архітектуру типових масивів. Деякі психологи навіть вважають, що людина, яка весь час споглядає архітектуру «спальних масивів» поступово деградує. Так, сучасна типова забудова майже викоренила національний архітектурний колорит.

Інше питання, яке виникає у зв'язку з сучасною урбанізацією. Це роль фізичного простору в становленні «Я» людини. Проблема з житлом спостерігається у переважній більшості жителів міст. Тоді яка мова про первинну територію, як простір, особисте використання якого людиною чи певною групою людей беззаперечно визнається іншими. До цього простору людина ставиться як до самої себе, прикрашає та зберігає його, ідентифікується з ним, що сприяє усвідомленню себе як автономної особистості. Отже, первинний простір – не тільки фізична, а й психологічна реальність. Наявність чи відсутність первинної території значною мірою впливає на ставлення людини не тільки до себе, а й до інших людей. А це і є, на наш погляд, складовою трансформованого сучасного географічного чинника, що впливає на більшу частину населення України, і який, потребує подальшого вивчення.

Висновок. Встановлено, що під українською психікою О. Кульчицький розуміє ідеальний тип структури, який об'єднує прикметності розуму, волі та серця, до якого наближається більшість дійсних психік українців. До основних чинників, що формували психіку української людини вчений відносить: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник.

Уточнено визначальну роль географічного (геопсихічного) чинника у формуванні психіки українського народу. Так, світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує стан душі, як сп'янілість, розмріяність, любов. Однак можлива інколи і нігілістична настанова, тобто «радикальне заперечення всякої цінності й бажаності». Стосовно впливу гірського краєвиду та моря

на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників. Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти – це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станом відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Статична форма лісу своєю гушавиною й таємничою похмурістю прогалин, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності,

обережності й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості. Таким чином, у персоналістичній концепції О. Кульчицького, щодо формування психіки українців, географічний чинник відіграє вирішальну роль. Однак, попередні наукові розвідки стосувалися саме сільського населення, а оскільки спостерігається протилежний рух з села в місто, то відповідно і психологія людини буде іншою, а отже існує потреба подальшого вивчення проблеми формування психіки українців.

Література

1. Гачев Г. Национальные образы мира / Георгий Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – С. 396.
2. Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27–31.
3. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XII, част. 2. – К., 2010. – 424 с.
4. Історія Русів: Український переклад І. Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318 с.
5. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. – К., Луцьк, 1994. – С. 7–20.
6. Костомаров Н. И. Две русские народности / Основа: Ежемес. обществ.-полит. и лит. худож. журн. – Петербург. – 1861. – № 3. – С. 33–80.
7. Кульчицький О. «Риси характерології українського народу» / Енциклопедія Українознавства – I (загальна частина) Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Том 2. – С. 708–718.
8. Кульчицький О. «Світовідчужання українця» / Проблеми: українська душа, Нью-Йорк – Торонто: В-во «Ключі», 1956. – С. 13–25.
9. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах, т. 1. – 508 с.
10. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця / Іван Рибчин. – Мюнхен, 1996. – 234 с.
11. Хрущ О. Український характер: історико-культурні та геополітичні умови його формування / Олена Хрущ // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Ч.1. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – С.127–129.

Maslyuk A. N., Ph.D., senior research fellow laboratory of psychology

FORMATION OF MIND UKRAINIAN PEOPLE: GEOGRAPHICAL FACTORS

This paper addresses the problem of formation of the psyche of the Ukrainian people in the works of A. Kulchytsky. In particular, the emphasis is on heopsyichnomu or geographical factors forming mental Ukrainian people. Clarified the crucial role of geographical (heopsyichnoho) factor in shaping the psyche of the Ukrainian people . Thus, a person's world Ukrainian steppe approaching enthusiastic guidance, while there is a state of mind as sp'yanilist , rozmriyanist love. But can sometimes nihilistic attitude that is «radical denial of any value and desirability». Regarding the impact of the mountain landscape and the sea on the psyche Ukrainian man , the author notes the minor importance of geographic factors. The internal perception of the nature of black soil for tilling community - above all the fecundity of the earth , her kindness, generosity and kindness. This state corresponds to the religious feelings of trust and gratitude. Static shape his thicket of the forest and the mysterious gloom gaps in their processes creates feelings such as «restrained motor form» sense of prudence , caution and suspicion, cautious waiting, patience. Thus, the personalist conception O. Kulchytsky on the formation of Ukrainian mentality , the geographical factor plays a crucial role. However , previous research related to exploration exactly the rural population, and because there is an opposite movement from rural to urban , respectively, and human psychology is different, and therefore there is a need for further study of the problem of formation of Ukrainian mentality .

Keywords: heopsyichnyy (geographical) factors, emotions, psyche.